

*Жана Пенчева*¹

ПОКЛОННИЧЕСТВОТО И ПРАВОСЛАВНИТЕ ХРАМОВЕ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Zhana Pencheva

PILGRIMAGE AND ORTHODOX CHURCHES IN SOUTHWESTERN BULGARIA

Abstract: The article analyzes preserved objects related to the pilgrimage to Jerusalem and to the Holy Mountain. It examines the stamped icons, the interpretations of the City of God and the Holy Mountain in separate scenes, replicas of miraculous icons, and ritual practices. The preserved artefacts in the temples of Southwestern Bulgaria lead to the conclusion of mostly direct contacts with the monasteries of Mount Athos. They are conditioned by the territorial proximity to and immediate interactions with representatives of the monasteries of Athos.

Keywords: pilgrimage; Jerusalem; Holy Mountain; miraculous icons.

Темата за поклонничеството и предметите, запазени в българските храмове, е слабо отразена до този момент в историческите и изкуствоведските изследвания. През последните години интересът към нея нараства и е свързан с организиране на изложби, както и с един реализиран проект на Института за изследване на изкуствата при БАН – „Молитвените пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуството от настоящите години“, където авторите изясняват редица проблеми, свързани с поклонничеството². Ив. Гергова в своята монография „Светогорски теми в изкуството по българските земи (XVIII–XIX в.)“ предлага задълбочено проучване на разпространението на чудотворни икони от атонските манастири по българските земи³. Това са първите сериозни проучвания, които изследва влиянието на Светите земи и светогорските манастири върху българското изкуство. Неоспорим факт е, че изследванията се затрудняват от ограничения брой артефакти по предложената тематика в нашите православни храмове.

Религиозните предмети от поклонническите пътувания могат да се разделят на две части – едните са свързани със Светите земи и предимно с Йерусалим, а другите – с Атон и неговите обители. Според средновековната традиция всеки християнин, за да получи спасение на душата си,

¹ jeana@abv.bg

² **Молитвени** пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022.

³ **Гергова, И.** Светогорски теми в изкуството по българските земи (XVIII–XIX в.). София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022.

трябва да се поклони на Божи гроб и на манастирите в Света гора⁴. Съхранените документи маркират процеса на нарастване на поклонническите пътувания през Възрожденската епоха. Бъдещите хаджии закупуват от Божи гроб и даряват на своите енорийски храмове различни свещени предмети: кръстове, икони, йерусалимии, хоругви, книги, завеси за царските двери (катапетазми), като благодарност за успешното пътуване⁵. От една страна, те даряват, за да издигнат престижа си в своята социална общност, а от друга – се спазва традиционната практика на дарителство за спасение на душата. С това тяхно действие в храма се натрупва сакралност от вещи, осветени на Божията земя (Йерусалим, Витлеем, Назарет), и местната общност обгражда свещените предмети с особено внимание, като ги поставя на видно място в наоса, често в специално изработени за тях рамки.

Любопитна е представата за Светите земи в иконографията на българските зографи. Интересът към Йерусалим и неговите светини е свързан с включването му в отделни сцени от монументалната декорация на храма. В това отношение много показателна е визуализацията в ц. „Св. архангел Михаил“ в с. Лешко, Благоевградско. Стенописите в храма принадлежат на късния представител на Банската художествена школа – Михалко Голев (1889 г.). На северната стена са оформени четири ниши, като във втората от запад на изток е представена в разширен вариант сцената „Разпятие Христово“ с трите кръста, на фона на градския пейзаж на Йерусалим (крепостната стена, църкви, кули) (Обр. 1.). Зографът изобразява картинно и с архитектурни подробности Божия град, което е индикация за вероятно познаване на щампи с Йерусалим.

Обр. 1. Стенопис
„Разпятие Христово“
от ц. „Св. арх. Михаил“ в с. Лешко

⁴ Пенчева, Ж. Православните храмове в Централна Стара планина през епохата на Възраждането. Благоевград, 2014, с. 391, 395–396.

⁵ Гюрова, С., Н. Данова. Книга за българските хаджии. София: Български писател, 1985, с. 413.

В друга църква от региона – „Св. Йоан Предтеча“ в с. Бистрица, късните бански зографи Михалко Голев и Димитър Сирлещов отново включват във визуализираните сцени архитектурни топоси из Светите земи. Стенописът с кръщението на людете от Йоан Предтеча е представен на фона на градски пейзаж. Подобни архитектурни детайли откриваме и в различни иконографски решения при изписването на икони, каквато е „Благовещение“ от ц. „Успение Богородично“ в с. Делчево, и редица други.

Искам да обърна внимание на един интересен момент при проучванията на църквите в Юго-западна България. Става въпрос за храма „Успение Богородично“ в с. Кашина. Традиционна ортодоксална практика е центърът на подовата декорация да се маркира от плоча с двуглавия орел, каквато наблюдаваме в редица храмове. Тук центърът е локализиран от свещена земя, донесена от Йерусалим, вероятно при поклонението на някой хаджия⁶. Храмът е построен през 30-те години на XIX век и сред дарителите присъстват хаджии, техните имена откриваме в надписите върху иконите от иконостаса (1838–1844 г.) и в щампованата икона „Св. Георги убива змея“ от женското отделение (х. папа Ангел и „х. папа Зоодоху“ – 1838 г.). В Кашина има имотни власи, какъвто е Колата, и част от тях са били на поклонение в Светите земи.

Запазените в българските земи йерусалимии, донесени от Светите земи, се определят като най-важната част от даренията на поклонниците. Те са част от серийното производство на йерусалимските ателиета. Традиционно това са големи изображения върху платно или мушам, улежняващо, от една страна, тяхното пренасяне, а от друга – даващо възможност да се визуализират значителен брой сакрални места, сцени и свети персонажи от Стария и Новия завет⁷.

Обр. 2. Йерусалимия от ц. „Успение Богородично“ в с. Кашина

⁶ Пенчева, Ж. Каталог. – В: Пенчева, Ж., В. Марков, П. Костадинова. Християнски храмове от Юго-западна България. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2021, с. 305.

⁷ Захариева, М. За някои особености на йерусалимиите в България. – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022, с. 15–88; Паскалева, К. Ерусалимията – знак за поклонничество на светата земя. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 2011. Т. 97, с. 163–183.

По време на теренни проучвания откривам йерусалимия в ц. „Успение Богородично“ в с. Кашина (Обр. 2). За съжаление тя не е в добро състояние и се нуждае от реставрация. При заснемането ѝ дори не си позволихме да я разгънем, за да не нанесем по-големи щети. Ето няколко акцента от иконографията ѝ: в центъра на горния регистър е сцената „Страшният съд“ с пастта на Ада, в медальоните: от лявата страна е „Св. Богородица с Младенеца“, заобиколена от пророци; а отдясно – Христос Вседържител с дванадесетте апостоли. В средния регистър доминира храмът на Гроба Господен с Разпятието, Кувуклията с „Възкресение Христово“ над нея, в долната част на църквата е помазването, както и Жертва Авраамова. Симетрично от двете страни са конните фигури на св. Георги и св. Димитър. В долния регистър са изобразени още сакрални сцени, свързани с Йерусалим: убийството на архидякон Стефан с камъни, разрязването на св. Исая с трион и други. За съжаление е много трудно разчитането на името, но годината е 1831⁸.

Обр. 3. Йерусалимия от Обидински манастир

Друга йерусалимия с неголеми размери е поставена на северната стена в притвора на храма в Обидинския девически манастир „Св. Панталеймон, Рождество на пресвета Богородица и св. Атанас“. Интересно и налагащо се иконографско решение от края на XIX и началото на XX век са медальоните с уголемените образи на Христос и Богородица с Младенеца в горния регистър, заобиколени съответно от 12 апостоли и 12 пророци. Между тях е съкратеният вариант на „Страшният съд“ с пастта на Ада. В средния регистър е акцентирано върху Храма на Божи гроб с Кувуклията и сцената на Възкресението на Исус Христос (вляво), вдясно е Разпятието, а в долната част е Помазването. Изобразен е и най-важният ден в църквата – слизането на Божия огън в навечерието на Великден – сигнирано „Велика събота“. Разпределението на основните детайли в храма следва архитектурната топология на Божигробската църква. Рисунката е по-схематична в сравнение с йерусалимията от Църковния музей в град Серес, където е визуализирано шествието начело с патриарха и със „Св. Нур“. Тук е разположена и сцената на жертвоприношението на Авраам, като едно от евентуалните места на неговата локализация. Отстрани, вдясно, върху черен

⁸ Иванка Гергова анализира икони с подобна иконография – **Гергова, Ив.** Икони и други живописни произведения от светите земи. – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022, с. 62–63.

фон е надписът: „х. Слава Атанасова поклонница 1911“ (Обр. 3.). В долния регистър са сцените: „Успение Богородично“, „Рождество Христово“ с витлеемския храм, „Кръщение Господне“, Варух, конните фигури на св. Георги и св. Димитър, изображение в анфас на св. Георги Нови, както и светиците Екатерина и Варвара.

Обр. 4. Плащаница от ц. „Св. ап. Петър и Павел“ в град Добринице

В някои от православните храмове се пазят плащаници, донесени от Светите земи. Такава се съхранява в рамка на южната стена в ц. „Св. ап. Петър и Павел“ в град Добринице (Обр. 4.). На нея е изобразен Иисус Христос със скръстени пред тялото ръце върху бял саван, падащ като драперия по краищата. Зад него права е скърбящата Богородица с вдигнати експресивно ръце; лице, потънало в мъка, и ореол, излъчващ и разпространяващ светлина. В иконографското решение са представени много фигури, както при сцената „Успение Богородично“. В лявата половина е „Разпятие Христово“, а в четирите ъгъла са медальони вероятно с евангелистите. Трудно се различават, поради разрушаването на дясната страна. В горната част е надписът на кирилица „плащаница“, а на лявата страна има друг надпис. Анализиранията иконографска схема е типична за оформянето на плащаниците и намира редица аналози в българските земи през разглеждания период⁹. В отделни църкви, като в Благоевград, Гоце Делчев и другаде, се пазят покрови от по-късно време.

Други, подарени от хаджиите предмети от интериора на храма са хоругвите. В ц. „Св. Никола“ в с. Долен са запазени две хоругви с доста схематични изображения на сцените „Кръщение“ и „Възнесение Христово“, подарени от х. Янко Ташо през 1906 г. Вероятно те са донесени специално за храма в селището. И в църквите на селата Гайтаниново, Пиперица¹⁰ и Палат, както и в Чуриловския манастир „Св. Георги“ се пазят хоругви, но липсата на атрибуция не позволява да се идентифицират като църковни предмети, донесени от Йерусалим.

⁹ Захариева, М. За някои особености на йерусалимите в България, с. 78.

¹⁰ Пенчева, Ж. Каталог, с. 118.

Едно от най-големите богатства на ц. „Св. Атанасий“ в село Елешница е Евангелие от 1748 г., издадено в Москва по времето на царица Елисавета Петровна. Украсено е обков, като в центъра е сцената „Възкресение Христово“, а в четирите ъгъла са образите на евангелистите. Според приписката на корицата му от 1818 г. то е подарено на йерусалимската църква от Михаил Антонович, който е служител в руската императорска канцелария¹¹. Липсват сведения за начина, по който тази скъпа и ценна книга е попаднала в храма.

Проследяването и анализирането на запазените стенописи и икони може да изведе и обобщи представата на българските зографи за Светата земя в архитектурно отношение. Късните представители на Банската художествена школа са имали интерес и многократно представят архитектурния вид на редица свещени обекти от Светите земи, особено Йерусалим. Основна функция на изработените по шаблонни типове предмети в занаятчийските ателиета на Йерусалим и донесени в българските земи е натрупване на сакралност и повишаване авторитета на дарителите и съответно на техните храмове. Тези вещи, макар и част от серийното производство на Божигробските ателиета за поклонници, оказват своето влияние при развитието на българските възрожденски изкуства. Особено повлияни от тях са зографите с по-слаба професионална подготовка, намиращи предимно в йерусалимските модели за подражание. Тези сакрални предмети се превръщат в символи на една нова аристократичност, следвана от имотните представители на българското общество. Впоследствие такава модерност ще наблюдаваме при усвояване на определени национални символи в облеклото на българите¹².

След падането на България под османска власт в българските земи, както и на целия Балкански полуостров се наблюдават редица изменения в ортодоксалната култова практика. Осигуряването на материални средства за съществуването и развитието на манастирите се осъществява чрез системата за събиране на милостиня. Тя е регламентирана чрез появата и развитието на таксидиотската система и разпространението на метосите на големите православни манастири във вътрешността на Османската империя. В пределите на държавата първи придобиват право за събиране на милостиня таксидиотите от манастирите в Йерусалим и „Св. Екатерина“ в Синай¹³. Малко по-късно атонските манастири получават това право със сингилий на патриарх Йеремия II през 1574 г. Впоследствие такова право си осигуряват Рилският и други ставропигиални манастири с различен териториален обхват.

Таксидиотите (пътуващите монаси) събират милостиня за своите свети обители в Атон по време на своята таксидиотска дейност. Те носят щампи, икони и мощехранителници с образите на светците покровители на своите манастири¹⁴.

¹¹ Пак там, с. 105; *Енциклопедия Пирински край*, Т. 1. Благоевград, 1995, с. 312.

¹² *Лисийска, З., Т. Христова. Национальные элементы – символика и синтез мудрости, перенесенные в современной одежде. // Сборник научни трудове „Гносеологические основы образования“ от V Международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора С. П. Баранова. Липецк: „ЛГПУ имени П.П. Семенова-Тян Шанского“, 2020, с. 181–188.*

¹³ *Пенчева Ж. Православни храмове*, с. 374–375.

¹⁴ Пак там, с. 374–375.

Обр. 5. Каменен релеф от ц. „Св. Георги“ в с. Столът, Габровско

За важноста на поклонническите пътувания до светогорските манастири в българското етническо пространство говори и запазеният релеф върху фасадата на ц. „Св. Георги“ в село Столът, Габровска област. Позволявам си да го посоча, поради факта, че това е единствената визуална каменна интерпретация от този род (Обр. 5.). На релефа е изобразена доста схематична конна човешка фигура, обърната в $\frac{3}{4}$ надясно. Мъжът държи поводите на коня с лявата си ръка, а с дясната – огромен кръст. Над сцената е надписът: „Света гора“, а под нея – името на поклонника.

В Югозападна България са запазени метоси на отделни манастири, като най-многобройни са контактите с Ватопедския манастир. В Мелник почти през целия османски период действа метох на тази обител, като на нея е предадена църквата „Св. Богородица Спилеотиса“. Друг светогорски манастир с ярко присъствие в митрополитския център е Иверският манастир, като негов метох е Роженският манастир „Рождество Богородично“. В Дупница има сведения за действието на метох на Хилендарския манастир. Естествено проучванията за ролята на атонските манастири в региона е в начален етап и са необходими задълбочени изследвания в тази насока.

Близостта на региона до светогорските манастири е в основата на честите контакти със зографи, работещи в или за посочените православни обители. Според преданията в редица храмове се пазят икони, които са поръчани и закупени от атонските ателиета. В тези контактни зони закономерно се пренася голямо количество икони, църковна утвар и се усвояват и приемат наложили се ритуални практики. Пример за контакти са стенописите в Роженския манастир от XVIII век (1732 г.), принадлежащи на зографите от Янина Алексисос и Анастасисос.

Често през XVIII и XIX век църковните настоятелства от региона поръчват и закупват икони за своите храмове от атонските ателиета, което се смята за много престижно¹⁵. В близките контактни зони църковните общини сами поръчват необходимите за интериора икони, иконостаси и църковна утвар чрез таксидиотите, специалните пратеници или чрез поклонниците. По този

¹⁵ Пенчева, Ж., В. Марков, П. Костадинова. Християнски храмове от Югозападна България. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2021, с. 26–70, 210–213, 261.

начин наблюдаваме засилен внос на продукция от Света гора в региона. Така например според преданието дванадесет от осемнайсетте царски икони в ц. „Св. Никола“ в с. Гайтаниново са донесени от Света гора по време на строителството¹⁶.

За нас, българите, най-значим е образът на св. Георги – патрон на Зографския манастир. Ярък пример за почит откриваме в църквата „Св. Димитър“ в с. Марулево. Тя е построена през 1860 г. и цялостно е стенописана през 1893/1894 г. от късния представител на Банската художествена школа Михалко Голев (Михалко Ю. Юванов от Разлог, село Банско). На северната стена във втория регистър на стенописите е изобразен св. Георги, а до него в полето под прозореца – пейзаж с архитектурния облик на обителта и с надпис: „Манастиръ Зографъ. Св. великомъченик Георги“ (Обр. 6.). В своята статия Н. Николов предлага частична илюстрация, цитирана впоследствие от Ив. Гергова¹⁷. Това е индикация за свързването на един от най-тачените светци сред българското християнско население със Зографския манастир на Атон и недвусмислено маркира разпространението на неговия култ и почитание. Изображението в общи линии представя доста точно архитектурния вид на Зографския манастир. То обаче е различно от запазените гравюри на светата обител от 1834 и 1843 г., както и на визуализацията от с. Кости, Бургаско¹⁸. Вероятно зографът е използвал друга щампа или друг образец, който не е известен до този момент.

Обр. 6. Стенопис от ц. „Св. Димитър“ в с. Марулево

Най-многобройни са репликите на чудотворните икони от Атон, разпространени в българските земи. Две от тях са предпочитани при почитанието в региона – Иверската св. Богородица и св. Зона.

Иконата „Св. Богородица Портаитиса“ се намира в Роженския манастир „Рождество Богородично“. След опустошителен пожар през втората половина на XVII век светата обител изпада в

¹⁶ Пак там, с. 225.

¹⁷ Николов, Н. Стенописното наследство на банските зографи Михалко Голев и Димитър Сирлещов – между традицията и новото време. – В: *Изкуствоведски четения*, 2–14, ил.4; Гергова, Ив. Светогорски теми, с. 161.

¹⁸ Гергова, Ив. Светогорски теми, № 32, 43, 44.

криза. Според сингилия от 1761 г. тя се превръща в метох на Иверския манастир в Атон. В началото XVIII век с материалната помощ на богатото мелнишко население започва възстановяването на обителта. Най-голямата забележителност на Роженския манастир е чудотворната икона на св. Богородица, която привлича хиляди вярващи. Чудотворната икона на Божията майка е реплика на прочутата икона Портаитиса от Иверския манастир на Атон¹⁹. Според запазено предание оригиналната чудотворната икона на св. Богородица Портаитиса (Вратарница) е изографисана св. Лука и лично е осветена от Божията майка. По време на иконоборческия период във Византия една дълбоко вярваща вдовица от град Никея я хвърля в морето, за да я спаси от унищожаване. След близо два века тя се явява в морето пред Атон и впоследствие застава над портата на Иверон, за да пази манастира, и така получава своето име. Чрез посочената чудотворна икона се натрупва сакралност за светата обител.

Според запазената практика атонският манастир подарява копия на чудотворната си икона. В православната традиция репликите на чудотворните икони притежават същата чудодейна сила, както оригиналите²⁰. През 1790 г. по поръчка на проигумена на Ивер и игумен на Роженския манастир Игнатий Редестим зографът Яков рисува копие на чудотворната иверска икона „Св. Богородица Портаитиса (Вратарница)“²¹. Между другото през 1793 г. той рисува копие на същата икона и за Бачковския манастир²².

Репликите на чудотворни икони са използвани при таксидиотската дейност на монасите в близки и далечни страни. През XIX век за копията е характерно, че те са придружени от отделни малки композиции с чудесата, извършени от съответната икона. Например около образа на св. Богородица Портаитиса в Роженския манастир са изографисани десет сцени от нейния живот и първите ѝ чудеса, анализирани от Ел. Бакалова²³. Това е изключителна важна визуализацията, чрез която споменът за чудесата на иконата се разпространяват сред значителен брой вярващи в по-широк географски регион.

Храмовият празник на Роженския манастир е Рождество на св. Богородица (Малка Богородица) на 8 септември. Той е посещаван от местното население и стотици поклонници, особено в началото на Възраждането, когато броят на енорийските църкви е ограничен. Християните дори преспиват в църквата за здраве. След литургията се извършва литийно шествие с иконата, като се обикаля храмът на манастира и се извършва водосвет под старата манастирска лоза. Според някои сведения иконата „сама се е раздвижвала“, а поклонниците са се провирали под нея за здраве²⁴.

Част от почитанието на чудотворни икони е изработването на обков (ризница) от благороден метал – обикновено сребро с позлата и в по-редки случаи от злато²⁵. Покриването на иконата със скъпа ризницата е свидетелство за голямото почитание на вярващите християни. На иконата на св. Богородица Портаитиса в Роженския манастир е подарен специален кивот (проскинитарий), който днес е разположен в параклиса „Св. безсребърници Козма и Дамян“. Според запазения надпис той е изработен през 1790 г. с материалната помощ на богатия кожарски (табашки) еснаф от град Мелник²⁶.

¹⁹ **Пимен, Митрополит Неврокопски.** Света Богородица – живот и прослава. София: Синодално издателство, 1999, с. 270–272; **Бакалова, Е.** Роженският манастир. София: Септември, 1990, с. 19–20.

²⁰ **Пенчева, Ж.** Православни храмове, с. 302.

²¹ **Койнова-Арнаудова, Л.** Икони от Мелнишкия край. София: Септември, 1980, 15, 72; **Бакалова, Е.** Роженският манастир, с. 20; **Геров, Г., Б. Пенкова, Р. Божинов.** Стенописите на Роженския манастир. София: Български художник, 1993, с. 14; **Гергова, И.** Светогорски теми, с. 114–115.

²² **Гергова, Ив.** Светогорски теми, с. 116.

²³ **Бакалова, Е.** Роженският манастир, с. 291–294.

²⁴ **Пак там,** с. 291–29; **Гергова, Ив.** Светогорски теми, с. 116.

²⁵ **Пенчева, Ж.** Православни храмове, с. 304.

²⁶ **Василиев, Ас.** Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на Струма. – В: *Известия на института за изобразително изкуство*, 1964, Т. VII, с. 185; **Койнова-Арнаудова, Л.** Цит. съч., с. 125–126; **Бакалова, Ел.** Роженският манастир, с. 19.

Обр. 7. *Иверската икона на св. Богородица с Младенеца от ц. „Св. Йоан Предтеча“ в Мелник*

Изключително популярен е култът към Иверската икона на св. Богородица Портаитиса и нейното почитание в региона около Роженския манастир. Пряко доказателство е друго копие на иконата, запазено в мелнишката ц. „Св. Йоан Предтеча“, с надпис: „Вратарница Иверская“ (Обр. 7.)²⁷. Според Ем. Мутафов мелнишкият зограф Лазар Петракидис изпълнява това копие. Реплика на чудотворната икона има и в ц. „Св. Димитър“ в с. Тешово²⁸.

Следващата много почитана икона в региона на Мелник е „Поясът на св. Богородица“. Вихра Баева разработва тази тема, като я свързва с редица ритуали в разглеждания регион²⁹. Първоначално иконата „Поясът на св. Богородица“ е свързана с извършване на чудо във византийското императорско семейство още през X век, когато излекува императрица Зоя от душевна болест. След пренасянето на светия пояс във Ватопедския манастир постепенно е оформен ритуал, при който се изработват и поставят коланчета до светата реликва, откъдето те придобиват чудодейна лечителска сила. И до ден днешен те се даряват на вярващи, особено на бездетни жени, целящи тяхното излекуване.

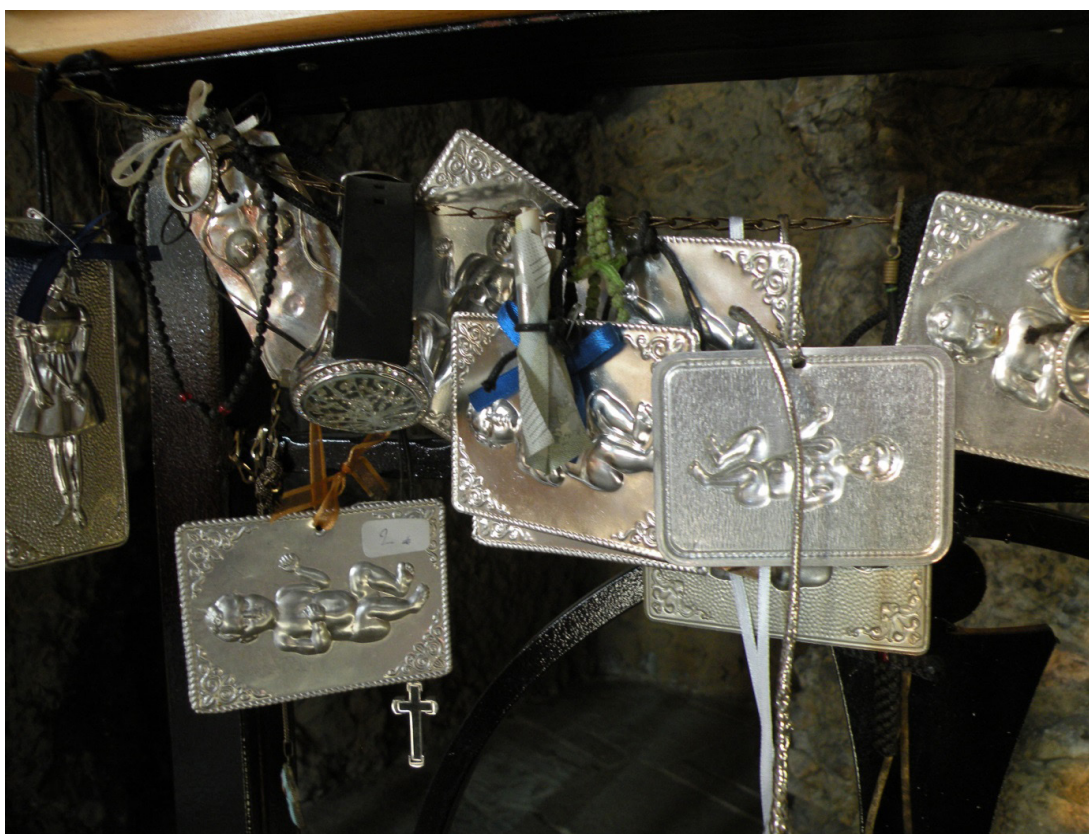
Основният паметник в региона на Югозападна България, свързан с разпространението на култа към „Пояса на св. Богородица“, е средновековният манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ (св. Зона). Той се намира само на километър югоизточно от центъра на град Мелник, на платото на хълма Св. Никола в източния край на Мелнишката крепост. Предполага се, че сградата на све-

²⁷ Пенчева Ж. Каталог, с. 192.

²⁸ Мутафов 2008: Мутафов, Е. Гръцки зографи в България след 1453 г.: Каталог. София: Институт за изкуствознание при БАН, 2008, с. 81; Гергова, Ив. Светогорски теми, с. 121.

²⁹ Баева 2012: Баева, В. Нишката на живота: Между коланчето за рожба и Богородичния пояс. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2012, Глава 3 и 4, с. 119–190.

тата обител е изградена от самостоятелния мелнишки владетел деспот Алексей Слав през 1215 г. През 1220 г. той издава сингилия (грамота) на манастира, с която му дарява земя, църковна утвар, книги и регламентира пълния му имунитет. През XIV век мелнишкият управител Йоан Угleshа предоставя манастира за метох на Ватопедския манастир в Света гора. С този статут обителта е от втората половина на XIV до началото на XX век. Ватопедският манастир е в основата на установяването на почитането на пояса на св. Зона (св. Пояс) в региона. По време на Възраждането в Мелник продължава да действа метох на Ватопедския манастир и култът към св. Пояс е един от основните религиозни култове в околността. През 1795 г. в развалините на манастира е построена църквата „Св. Богородица на Светия пояс“ („Света Зона“). Манастирът дълго време запазва почетното си място в духовния живот на Мелник, но през XIX век постепенно запада. Той е изоставен след изселването на гръцкото (или определящо се като гръцко) население в края на Балканските войни през 1913 г. и след няколко десетилетия е възстановен като параклис.

Обр. 8. Иконата „Успение Богородично“ от ц. „Св. Йоан Предтеча“ в Мелник

В манастира се е намирала чудотворната икона „Св. Зона“ (Честния пояс), която впоследствие е пренесена в ц. „Св. Георги“ в град Сидерокастро (днес в Република Гърция). За огромната почит към иконата говорят запазените вотивни дарове върху нея (Обр. 8.). След напускането на иконата по време на изселването на гръцкото население през 1913 г. се прави друго копие, което днес се съхранява като свидна реликва в ц. „Св. Йоан Предтеча“. При успението си св. Богородица поверява своя честен пояс на закъснелия апостол Тома. По време на своята проповедническа мисия той го оставя в Светите земи. Император Аркадий го пренася в столицата на Византийската империя – Константинопол. За да се почете тази светиня е изработен скъпоценен ковчег, положен във Влахерския храм „Св. Богородица“ (V век). През X век поясът проявява своята чудотворност. Съпругата на император Льв Мъдри – Зоя е страда от „душевна болест“, която е излекувана със светия Пояс чрез допиране („възлагане“) до царствената особа. За спомен на чудотворното оздравяване на императрицата е поставен празникът. През XIV век император Йоан Кантакузин пода-

рява на Ватопедския манастир тази света реликва. Днес част от пояса на Богородица продължава да се съхранява в светогорския манастир и на поклонниците се подарява за здраве едно коланче, престояло до свещената вещ. Неговата чудодейна сила се проявява, ако го носят болни, особено помага на бездетни семейства.

Обр. 9. Вотивни дарове
на иконата „Св. Зона“
от ц. „Св. Георги“
в Сидерокастро (Р Гърция)

За разпространението на култа към Богородичния пояс говори и иконографията на иконата „Успение Богородично“ от едноименната църква. В горната част е представен сюжетът с даряването на пояса на апостол Тома (Обр. 9.). Икони с подобни иконографски решения са популярни в разглеждания регион. В Мелник и в Сидерокастро празникът с полагането на Богородичния пояс е на 31 август и протича по аналогичен начин – с литийни шествия. В Мелник иконата се пренася в параклиса на платото в навечерието на празника и се връща в храма в късния следобед на другия ден.

Анализът на ритуала показва, че изселеното население продължава да пази тази традиционна практика. В същото време празникът се запазва и като част от религиозната система и в Мелник. Почитанието на св. Зона е широко разпространено в региона, което се обуславя от присъствието на таксидиотите на манастира и обособяването на метоси. Като пример ще посоча остров Тасос, където в столицата, на кея на пристанището, е разположена двуетажната сграда на метоха. Икона с иконографията на св. Зона се намира сред големите иконостасни икони в старата църква „Св. архангел Михаил“ в гръцкото село Ахридохори (старото българско селище Крушево) (Обр. 10.). Поставянето ѝ сред царските икони е закономерно и отговаря на нейната популярност. Анализираните реплики на иконата маркират голям регион на почитание, формирано под прякото влияние на Ватопедския манастир. В. Баева допълва ритуалните действия с поставянето на чер-

вени конци върху иконата, които по-късно се вземат от болни и бездетни семейства за здраве и лечение³⁰.

Обр. 10. Иконата „Св. Зона“
от ц. „Св. арх. Михаил“
в Ахридохори (Р Гърция)
(българското селище Крушево)

Друга част от пояса се съхранява в църквата на италианския град Прато. Според запазените легенди тя е получена като зестра на Микеле, оженил се за Мария от Йерусалим. След смъртта на Микеле през 1174 г. е предаден на храма и за него е изграден специален параклис. Всяка година по време на празника „Рождество Богородично“ (8 септември) реликвата се изнася пред катедралата за поклонение³¹.

В Югозападна България има сведения за „Ватопедска“ икона от XVIII век в ц. „Св. Димитър“ на мелнишкото село Виногради, която за съжаление не е запазена³². В изкуствоведската литература е популярна иконата „Поясът на св. Богородица“ от църквата „Св. Георги“ в Златоград на иконописеца Вениамин Контраксис от Галатиста, свързан с ателиетата в атонските манастири³³.

³⁰ Баева, В. Пос. съч., с. 171–173.

³¹ Фицрой, Чарлз. Ренесансова Флоренция за пет флорина на ден. [София]: Прозорец, 2017, с. 133–134.

³² Пенчева, Ж., В. Марков, П. Костнадинова. Пос. съч., с. 144.

³³ Куюмджиев, Е. Пътища за проникване на произведенията на светогорските зографи в България. – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022, с. 111–161, с. 72, 154, № 26,27.

Обр. 11. Иконата
„Достойно ест“
в Обидинския манастир

Третата особено почитаема икона в региона е „Достойно ест“, оригиналът на която се намира в главната църква на монашеската столица на Атон – Карея³⁴. Едно копие на тази чудотворна икона се пази в Обидинския манастир (Обр. 11.). Репликата е изписана и осветена от руски свещеници пустиннослужители, вероятно от зографското ателие на руския манастир „Св. Панталеймон“. Върху обратната страна на иконата е западен следният надпис от 25 май 1909 г.: „Според жребий чудотворният образ на Небесната царица е предназначен за един манастир в Алтай, но е подарен на новостроящия се манастир „Св. Атанас патриарх Александрийски“ в Македония“. Днес иконата е поставена в наоса на църквата на специален проскинитарий от дясната страна пред иконостаса.

Може би най-популярна в региона е хилendarската чудотворна икона на св. Богородица Троеручица. Ив. Гергова проследява нейното разпространение в българските земи³⁵. Ранно копие на иконата се намира на проскинитарий в ц. „Св. Николай“ в град Рила. Сребърни обкови има върху ръцете на Богородица и върху нимбовете на Божията майка и Младенеца. Третата ръка е сребърен вотив. Авторката предполага, че иконата е смятана за чудотворна, поради близостта ѝ с оригинала и натрупаните дарове. Според нея тя е пренесена в тази църква от някой от по-старите храмове – например ц. „Св. Архангели“ в Рила или от Рилския манастир. Ив. Гергова изследва още две икони от Югозападна България: първата е от Банско, а втората – от Гоце Делчев³⁶. Иконата от Банско е принадлежала на член от фамилията на х. Вълчо и според ктиторския надпис това е един от внуците му – Лазар Николов (1796 г.). Заради малките размери авторката я определя като домашна икона, която впоследствие е подарена на ц. „Св. Троица“. Втората икона е от старата ц. „Св. Архангели“ в Гоце Делчев, като около централния образ са нарисувани светци в медальони.

³⁴ Гергова, Ив. Светогорски теми, с. 121–122.

³⁵ Пак там, с. 34–35.

³⁶ Пак там, с. 36–37, 70.

При проучванията в региона на Югозападна България в два от храмовете откривам икона с трета вотивна ръка. В църквата на Чуриловския манастир „Св. Георги“ иконата на Божията майка с Младенеца е от 1866 г. (Обр. 12.). Третата ръка е вотив, разположен в центъра на долната част, с кръст (кръст има и върху обкова на лявата ръка на Божията майка) и сочещ с пръстите към женската фигура. Върху едноименната икона от ц. „Св. Йоан Предтеча“ в село Яново има два вотива с образа на ръце, разположени в долните краища³⁷.

Част от многобройните поклонници на Рилския манастир вероятно са пребивавали и в днешния град Рила, където манастирът е разполагал с активен метох през XVIII–XIX век. Разказът за историята на иконата „Св. Богородица Троеручица“ е трогвал сърцата на богомолците и те желаели да имат и в своите енорийски храмове такава икона, закрилница на тях, семействата им и локалната православна общност. Разпространението на тези реплики на чудотворната икона са сигурно доказателство за близки взаимоотношения и активен култ към тази хилендарска светиня в българските земи и конкретно в разглеждания регион.

Обр. 11. Иконата
„Достойно ест“
в Обидинския манастир

В региона на Югозападна България през Възраждането активно присъстват художествени произведения от Атон, маркиращи висока и престижна ортодоксална естетика. Те са възприемани като модели за подражание от местните творци. Със значителна популярност се ползват копията на атонски чудотворни икони и свързаните с тях ритуални практики.

Анализът на запазените молитвени предмети и икони показва, че контактите със Светите земи са спорадични, индивидуални, подаръците не оказват значително влияние върху развитието

³⁷ Пенчева, Ж. Каталог, с. 140, 195.

на религиозния и художествения живот в региона. Йерусалимиите са част от скъпите предмети и са поставяни на видно място в интериора на храма. Според моите изследвания тяхната иконография е повлияла при формирането и промените в иконографията на отделни сцени и тематични цикли. Не трябва да забравяме, че все още оценката за влиянието на зографските ателиета в Йерусалим е в начална фаза в българската наука. По различен начин стои въпросът със светогорските манастири. Миграцията на монаси в различни точки на православните общности в Османската империя разширява кръгозора на вярващите. Присъствието на таксидиоти е постоянно и води до разпространението и налагането на специфични култове. В пределите на Югозападна България широко навлизат реплики на чудотворни икони, като с най-голяма популярност се ползват Иверската икона на св. Богородица и иконата „Света Зона“. Религиозните практики, донесени от Атон, се превръщат в неизменна част от култовия живот на християнското население в Югозападна България.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Баева 2012:** Баева, В. Нишката на живота: между коланчето за рожба и Богородичния пояс. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2012. [**Baeva 2012:** Baeva, V. Nishkata na givota: megdu kolancheto za rogba i Bogorodichniya poyas. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 2012].
- Бакалова 1990:** Бакалова, Е. Роженският манастир. София: Септември, 1990. [**Bakalova 1990:** Bakalova, E. Rogensuryat manastir. Sofia: Septemvri, 1990].
- Бакалова 2016:** Бакалова, Е. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. София: Издателство на БАН, Проф. Марин Дринов, 2016. [**Bakalova 2016:** Bakalova, E. Kultat kam relikvite r chudotvornite ikoni. Traditsii i savremennost. . Sofiya: AI Prof. Marin Drinov, 2016].
- Божков, Василиев 1984:** Божков, А. и А. Василиев. Художественото наследство на манастира Зограф. София: Наука и изкуство, 1984. [**Bozhkov, Vasiliev 1984:** Bozhkov, A., A. Vasiliev. Xudogestvenoto nasledstvo na manastira Zograf. Sofia: Nauka i izkustvo, 1984].
- Василиев 1964:** Василиев, Ас. Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на Струма. – В: *Известия на института за изобразително изкуство*, 1964, Т. VII, с. 151-192. [**Vasiliev 1964:** Vasiliev, A. Studies of visual arts in some villages along the valley of Struma. // *Izvestia na Instituta za izobrazitelni izkustva*, Vol. VII, p. 151–192]
- Гергова 2016:** Гергова, Ив. Църквата „Рождество Богородично“ в Берковица. София : Институт за изследване на изкуствата, БАН, 2016. [**Gergova 2016:** Gergova, Iv. Tsarkvata “Rogdestvo Bogorodichno” v Berkovitsa. Sofia: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2016].
- Гергова 2022:** Гергова, Ив. Светогорски теми в изкуството по българските земи (XVIII–XIX в.). София: Институт за изследване на изкуствата БАН, 2022. [**Gergova 2022:** Gergova, Iv. Svetogorski temi v izkustvoto po balgarskite zemi (XVIII–XIX v.). Sofia: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2022]
- Гергова 2022:** Гергова, Ив. Икони и други живописни произведения от светите земи. – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захаријева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022, с. 39–81. [**Gergova 2022:** Gergova, Iv. Ikoni i drugi givopisni proizvedeniya ot svetite zemi. – V: Molitveni patuvaniya na bulgarite pres XVIII–XIX vek i izkustvata / Iv. Gergova, Kuyumdgiev, M. Zaxarieva, D. Boikina. Sofiya: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2022]
- Геров, Пенкова, Божинов 1993:** Геров, Г., Б. Пенкова, Р. Божинов. Стенописите на Роженския манастир. София: Български художник, 1993. [**Gerov, Penkova, Boginov 1993:** Gerov, G., B. Penkova, R. Boginov. Stenopisite na Rogensurya manastir. Sofia: Balgarskiхудогник, 1993].
- Геров 2007:** Геров, Г. Икони от Мелник и Мелнишко. София: Петсофт: Арс Милениум МММ, 2007 [**Gerov 2007:** Gerov, G. Ikoni ot Melnik i Melnishko. Sofia: Petsoft: Ats Milenium MMM, 2007].
- Гюрова, Данова 1985:** Гюрова, С. Н. Данова. Книга за българските хаджии. София: Български писател, 1985. [**Gyurova, Danova 1985:** Gyurova, S., N. Danova. Kniga za balgarskite xadgii. Sofia: Balgarski pisatel, 1985].
- Захаријева 2022:** Захаријева, М. За някои особености на йерусалимиите в България. – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захаријева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022, с. 15–38. [**Zaxarieva 2022:** Zaxarieva, M. Za nyakoi osobenosti na ierusalimiite v Bulgaria. – V: Molitveni patuvaniya na bulgarite

pres XVIII–XIX vek i izkustvata / Iv. Gergova, Kuyumdgiev, M. Zaharieva, D. Boikina. Sofia: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2022, p. 15–38].

- Койнова-Арнаудова 1980:** Койнова-Арнаудова, Л. Икони от Мелнишкия край. София: Септември, 1980. [Koinova-Arnaudova 1980: Koinova-Arnaudova, L. Ikoni ot Melnrshkiya kraj. Sofiya: Septemvri, 1980].
- Куюмджиев 2022:** Куюмджиев, А. Пътища за проникване на произведенията на светогорските зографи в България. – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022, с. 111–161. [Kuyumdgiev 2022: Kuyumdgiev, A. Patishta za pronikvane na proizvedeniata na svetogorskite zografi v Bulgariya. – V: Molitveni patuvaniya na bulgarite pres XVIII–XIX vek i izkustvata / Iv. Gergova, A. Kuyumdgiev, M. Zaharieva, D. Boikina. Sofiya: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2022, p. 111–161].
- Лисийска, Христова 2020:** Лисийска, З., Т. Христова. Национальные элементы – символика и синтез мудрости, перенесенные в современной одежде. // Сборник научни трудове „Гносеологические основы образования“ от V Международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора С. П. БАРАНОВА. Липецк: „ЛГПУ имени П.П. Семенова-Тян Шанского“, 2020, с. 181–188. [Lisiiska, Xristova 2020: Lisiiska, Z., T. Xristova. Nazionalnae elementi – simbolika i sintes mudrosti, perenesennie v sovremekkoj odegde // Sbornik nauchni trudove “Gnosologicheskie osnovi obrazovaniya”, 2020, p. 181–188].
- Молитвени 2022:** Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуства / Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина. София: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2022. [Molitveni 2022: Molitveni patuvaniya na bulgarite pres XVIII–XIX vek i izkustvata / Iv. Gergova, A. Kuyumdgiev, M. Zaharieva, D. Boikina. Sofiya: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2022].
- Мутафов 2008:** Мутафов, Е. Гръцки зографи в България след 1453 г.: Каталог. София: Институт за изкуствознание при БАН, 2008. [Murafov 2008: Murafov, E. Gratski zografi v Bulgariya sled 1453 g.: Katalog. Sofiya: Institut za izsledvane na rzkustvata, BAN, 2008].
- Николов 2014:** Николов, Н. Стенописното наследство на банските зографи Михалко Голев и Димитър Сирлещов – между традицията и новото време. – В: Изкуствоведски четения, 2014, с. 356–365, ил. 4. [Nikolov 2014: Nikolov, N. Stenopisnoto nasledstvo na banskite zografi Mixalko Golev I Dimitar Sirleshotov – mwgdu tradistiyata I novoto vreme. –V: Izkustovedski cheteniya, 2014, p. 356–365, il. 4].
- Паскалева 2011:** Паскалева, К. Ерусалимията – знак за поклонничество на светата земя. – В: Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 2011, Т. 97, с. 163–183. [Paskaleva 2011: Paskaleva, K. Erusalimiyata – znak za poklonichestvo na svetata zemya. – V: Godishnik na Sofiiskiia universitet “Sv. Kliment Ofridski”. Stentar za slavyano-vizantiiski prouchvaniya “Ivan Duichev”, 2011, T. 97, p. 163–183].
- Пенчева 2014:** Пенчева, Ж. Православните храмове в Централна Стара планина през епохата на Възраждането. Благоевград, 2014. [Pencheva 2014: Pencheva, Zh. Pravoslavnite hramove v Tsentralna Stara planina prez epohata na Vazrazhdaneto. Blagoevgrad, 2014.]
- Пенчева 2015:** Пенчева, Ж. Български православни храмове през Възраждането. В. Търново: Фабер, 2015. [Pencheva 2014: Pencheva, Zh. Pravoslavnite hramove v Tsentralna Stara planina prez epohata na Vazrazhdaneto: Disertatsia. Blagoevgrad, 2014.]
- Пенчева, Марков, Костадинова 2021:** Пенчева, Ж., В. Марков, П. Костадинова. Християнски храмове от Югозападна България. Благоевград, УИ Неофит Рилски, 2021. [Pencheva, Markov, Kostadinova 2021: Markov, Kostadinova 2021: Hristianski hramove ot Yugozapadna Balgaria. Blagoevgrad: UI Neofit Rilski, 2021].
- Пимен 1999:** Пимен, Митрополит Неврокопски. Света Богородица – живот и прослава. София: Синодално издателство, 1999. [Pimen 1999: Pimen, Mitropolit Nevrokopski. Sveta Bogorodista – zhivot i proslava. Sofiya: Sinfdalno izdatelstvo, 1999].
- Радев 1995:** Радев, И. Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX век. Велико Търново: 1995. [Radev 1995: Radev, R. Taksidioti i taksidiotstvo po balgarskite zemi XVIII–XIX vek. Veliko Tarnovo: 1995].
- Фицрой 2017:** Фицрой, Ч. Ренесансова Флоренция за пет флорина на ден. [София]: Прозорец, 2017. [Fitsroi 2017: Fitsroi, Ch. Renesansova Florenstiya za pet florina na den. [Sofia]: Prozorest, 2017].